

*Наталія Пономаренко,
Григорій Сергієнко*

ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ (1775–1828 рр.)

Після розгрому Нової Січі російськими військами під командуванням генерал-поручика Петра Текелія запорожців спіткала нелегка, часом трагічна доля. Частина їх скорилася силі завойовників і залишилася у підданстві Російської імперії, утворивши Військо вірних козаків, перейменоване у Чорноморське козацьке військо. Останнє взяло участь у російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., а після її закінчення було переселене на Кубань (1792), де несло прикордонну службу на Північному Кавказі в сусідстві з волелюбними горцями і перебувало під суворим контролем військових властей Російської імперії.

Інша частина запорожців у пошуках порятунку від царських колонізаторів, які несли українському народові кріпацьку неволю і безправ'я, відійшла на територію так званої «Ханської України» — тобто, на землі, захоплені в давні часи Кримським ханством і Туреччиною, у межиріччі Південного Бугу і Дністра (на півночі їх межею слугувала річка Кодима — права притока Південного Бугу, на півдні вони прилягали до берегів Чорного моря). З дозволу місцевої турецької влади запорожці селилися в безмежних незайманих степах правого берега Південного Бугу, над річками Кодимою (правий берег), Дністром (лівий берег), по обох берегах річок Тилігула і Куяльника (впадають у Чорне море), Кучургана (ліва притока Дністра).

Значна кількість запорожців подалася на Буджак і в дельту Дунаю, де вони займалися риболовством і полюванням. Ця місцевість була знайома їм від часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр., коли запорозьке піше і кінне військо здійснило похід від Січі через Очаківську округу і Буджак аж на Північно-Східну Добруджу, що знаходиться на південь від дельти Дунаю. Чимало козаків ще тоді осіло на проживання у гирлах Дунаю і Дністра. Після захоплення царськими військами Січі запорожці, які не встигли втекти, зверталися до генерал-поручика Петра Текелія з проханням відпустити їх на Тилігул ловити рибу для заробітку. Одну з великих груп запорожців повів туди наказний отаман Андрій Лях. Зідхід козаків із Запорожжя тривав не один рік.

За відомостями різних джерел у 1775 р. в турецькі володіння перейшло 5 тис. козаків. У 1776 р. комендантові Кінбурнської фортеці стало відомо, що «колишніх запорожців від Бендер до Дунаю десять тисяч». Запорожці розселялися в Очаківській окрузі, на Березані, тонад Тилігулом, поблизу Хаджибея і Балти, у пониззі Дністра від Акермана до Бендер, у Буджаку, між Кілійським, Сулинським і Георгіївським гирлами Дунаю, у Зилковому і Кілії, неподалік Тульчі й Галаца.

Невдовзі, у 1776–1778 рр., питання про статус колишніх запорожців у турецьких володіннях стало предметом розгляду султанського уряду у Стамбулі. Йшлося про те, щоб надати їм землю у пониззі Дністра, в Кучурганах, для заснування Січі та дозволити обирати старшин. Зрештою, такий дозвіл вийшов, і кошовим отаманом став Гнат Ховаль, якому було надано звання бунчужного паші. 30 сер-

пня 1778 р. в Очакові, у замку місцевого паші, старшини прийняли присягу, зобов'язавшись служити «турецькому дворові». За відомостями 1781 р., Очаківську округу, а також Буджацькі степи від Дністровського лиману до р. Прут і на північ до м. Бендер і с. Каушани султанський уряд мав намір віддати запорожцям, аби вони завели там «нову Січ» і служили Туреччині.

Російський уряд докладав значних зусиль, щоб повернути запорожців, і вимагав від Туреччини здійснити це у відповідності з умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору. На початку 1779 р. з цього приводу між Росією і Туреччиною відбувалися переговори, а 10 березня того ж року вони уклали Айналі-Кавакську конвенцію. Її стаття V (артикул 33) стосувалася запорожців: «Щоб уникнути усіляких нових ускладнень між обома імперіями, Блискуча Порта обіцяє... видати Російському імператорському двору запорозьких козаків, які увійшли до її володінь, якщо вони забажають скористатися амністією, що їм жалує самодержиця всеросійська». В іншому випадку Оттоманська Порта зобов'язується «тих запорозьких козаків на цей бік [правий] Дунаю перевести і оселити в турецьких областях так далеко, скільки можливо буде, від Чорного моря». Фактично, царський уряд визнав цим самим турецьку юрисдикцію над запорожцями. 5 травня 1779 р. вийшов маніфест Катерини II, що оголошував запорожцям амністію і закликав їх повертатися до Російської імперії. Та козаки не йняли віри царським обіцянкам і не хотіли надівати ярма на своїй шії. Масового їх повернення у підданство імператриці не відбулося. Амністією скористалися одиниці.

У серпні 1779 р. почалося переселення козаків з Очаківської округи в інші турецькі землі, але перебралася туди лише незначна їх частина, оскільки Туреччина не була зацікавлена в цій акції й намагалася використати запорожців для тиску на Росію, щоб стримати її проникнення до Чорного моря й на Балкани. Найбільше запорожців розселилося на півдні Бесарабії і в Подунав'ї, особливо у гирлах Дністра та Дунаю. Вся територія, що її зайняли запорожці, перебувала під адміністративним управлінням турецьких урядовців (пашів), резиденції яких знаходилися в Очакові, Акермані, Бендерах і Кодимі.

Тисячі козаків успішно колонізували вільні українські землі й не мали жодного наміру повертатися у підданство-кріпацтво до Російської імперії. Вони відроджували свій традиційний військовий лад — Кіш, що складався з куренів, обирали старшин (отаманів, осавулів, писарів, толковників та ін.), запроваджували власний судоустрій.

У 1777 р. з Коша, розташованого на Тилігулі, запорожці здрядили в Стамбул посольство у складі чотирьох старшин — Максима Підручного і Федора Височина (з Ірклівського куреня), Гната Чорного (з Полтавського куреня)

Макара Товстого (з Мушківського куреня), яке звернулося з проханням до вселенського патріарха благословити козаків «жити під турком», а також до падишаха султана) — «прийняти їх до себе і надати землі для проживання». На той час українські землі, загарбані Туреччиною, колонізувало близько 20 тис. козаків.

У степах Буджака, на захід від Дністровського лиману, у 1782 р. мешкало близько 8 тис. запорожців, які займалися переважно рибальством, мисливством і торгів-

лею. Вони відновили власну військово-адміністративну організацію — Кіш та поділ на курені, що знаходилися в Акермані (Білгороді), над Дністровським лиманом. Звідти запорожці відрядили до Стамбула депутацію із 40 осіб (по одному представникові від кожного куреня) просити султана дати дозвіл на постійне проживання у володіннях Туреччини, виділити «вольності» (землі) для заснування Січі й визначити їх правовий статус. Зокрема, козаків приваблювали землі в дельті Дунаю. Однак вирішення цього питання затягувалося. Частина запорожців навіть переселилася в Банат — володіння Австрійської імперії (1785). Почастішали й випадки повернення їх в Україну.

Тим часом, в умовах підготовки до війни з Росією за Крим, приєднаний останньою до своїх володінь у 1783 р., уряд Туреччини змінив своє ставлення до запорожців і, зрештою, їм було офіційно дозволено влаштувати Січ у дельті Дунаю з тим, щоб використати козацьке військо у майбутніх воєнних діях. Проте аж до самого початку російсько-турецької війни 1787–1791 рр. постійне місце для Січі так і не було визначене. Згадані вище коші над Тилігулом і Дністром залишалися тимчасовими, що негативно позначалося на формуванні козацького війська, економічному становищі та суспільних відносинах в середовищі української еміграції.

Незважаючи на складні стосунки запорожців з Російською імперією і Туреччиною, геополітика яких диктувалася виключно власними інтересами, запорозьке козацтво й за межами України зберегло себе як самостійну політичну і військову силу. І з цією силою мусили рахуватися обидві імперії. Далеко не останню роль відіграла

підтримка запорожців народом України, звідки не припинявся потік втікачів від кріпацької неволі, які поповнювали козацьку громаду, живили її фізично й духовно.

У серпні 1787 р. вибухнула нова російсько-турецька війна: Оттоманська Порта намагалася відвоювати Крим, а Російська імперія — утвердитися в Причорномор'ї та Приазов'ї, здобути підступи до Кавказу. Насамперед царські війська рушили на Очаківську округу, Бесарабію і Буджак. У їх складі діяло 12,5 тисяч козаків Чорноморського козацького війська. Запорожці ж, які мешкали в турецьких володіннях, воювали в союзі з армією Порти на широкому фронті від Ольвіополя, уздовж берегів Тилігула, до Очакова. Отже, дві частини єдиного колись Війська Запорозького опинилися у ворожих таборах.

Не маючи усталеної військової організації, задунайські запорожці діяли окремими загонами, підлягаючи при цьому турецьким начальникам. У жовтні 1787 р. султан своїм фірманом (указом) повелів «усім розкольникам і колишнім запорозьким козакам, які займаються тепер переважно рибальством у Дунаї, терміново рушати на війну». Незабаром головні сили задунайських запорожців на чолі з кошовим отаманом Якимом Гордовим (понад 1000 чол. піхоти і кінноти) зосередилися в Тузлах. Задунайські козаки, що прибували під Очаків, підпорядковувалися кримському ханові Селім-Гірею. Вони входили до гарнізонів острова Березань і Очакова, прикривали Дніпровський і Бузький лимани. Гребна флотилія бойових човнів задунайців взяла участь у боях за Кінбурнську косу. З південної Бесарабії запорозькі загони здійснили рейд на Поділля і протягом 1788 р. вели бої з царськими військами у різних

районах межиріччя Південного Бугу і Дністра. Під час кампанії 1789 р. задунайці входили до військових гарнізонів Акерманської і Бендерської фортець, а їх гребна флотилія діяла у Дністровському лимані. Воювали вони й під Каушанами, на р. Ларзі та в інших місцях.

Російське командування зверталось до задунайців з закликами перейти на бік царських військ, обіцяло амністію, в разі відмови погрожувало жорстокою розправою. Однак задунайці не вірили царським урядовцям. Тому лише незначна їх частина перейшла до чорноморців. Решта продовжувала воювати й відстоювати свою свободу в чужому краї.

На Дунаї у складі царських військ діяло Чорноморське козацтво на чолі з кошовим отаманом Захаром Чепігою. Чорноморці і задунайці не виявляли взаємної ворожості, не вступали між собою в бої й допомагали передачею розвідувальних даних. Між Захаром Чепігою та задунайськими старшинами в листопаді 1790 р. відбувалися навіть переговори, де знову йшлося про перехід задунайців, яким обіцяли надати права чорноморців, на бік «государині-імператриці». Однак переговори не дали істотних результатів, бо козаки не довіряли царським урядовцям і мали для цього достатньо підстав: згадували події 1775 р., коли царські війська віроломно вторглися на Січ і завдали запорожцям так багато лиха. Безплідними виявилися й переговори між чорноморцями і задунайцями у лютому 1791 р. Однак їхні взаємні симпатії й зустрічі не припинялися, що викликало занепокоєння царського і турецького командування.

За Ясським мирним договором від 29 грудня 1791 р. величезна Російська імперія додала до своїх володінь Очаківську округу, що прилягала до Чорного моря, і таким чином кордон її з Оттоманською Портою проліг уздовж Дністра. Царські війська відійшли з Бесарабії, Молдови і Волощини, а також залишили дельту Дунаю. Туреччина відмовилася видати Росії запорожців, які знайшли притулок у підвладних султанові володіннях. Задунайські ж запорожці здобули у цій війні бойовий досвід і створили свою військову організацію.

З настанням миру задунайські запорожці, навчені гірким досвідом, не повернулися на Буджак, у межиріччя Дністра і Дунаю, де раніше стояв їхній Кіш. Вони звернули увагу на Дунайську дельту та прилеглі до неї землі Добруджі, віддалені від російсько-турецьких кордонів. Там здавна існували поселення донців-некрасівців і липованів (старообрядців) — вихідців з Російської імперії. Свого часу донські козаки під проводом отамана Гната Некрасова брали участь у повстанні, яке очолював Кіндрат Булавін (1707–1708), і після його поразки відійшли на Кубань, а звідти в 40-х роках XVIII ст. перебралися за Дунай, у турецькі володіння. Там вони оселилися й займалися землеробством, рибальством, мисливством. Запорожці мали намір потіснити тамтешнє населення, знайти місце для утворення Коша й розгорнути господарське освоєння краю. Однак мирним шляхом досягти цієї мети виявилось неможливо.

Для влаштування свого першого Коша за Дунаєм запорозькі козаки обрали острів святого Георгія, розташований між Сулинським та Георгіївським гирлами Ду-

наю і Чорним морем. При впадінні в нього Георгіївського гирла утворювався мис (на лівому березі), де на невисокій піщаній косі знаходилося село Катирлез. Саме тут задунайські запорожці й вирішили поставити свій Кіш, витіснивши з Катирлеза некрасівців. Задунайський Кіш існував на цьому місці кілька років (1791–1794), хоча справжньої військової організації там ще не було. Певний час кошовим отаманом у задунайців був Трохим Помело, який під впливом російських агентів намагався організувати повернення запорожців під царський скіпетр. Однак його наміри козаки викрили, і від їх розправи кошовий врятувався лише втечею, спочатку до Галацу, а потім до Одеси.

Кінець запорозького Коша в Катирлезі виявився трагічним: улітку 1794 р. озброєний загін некрасівців напав на невеликий гарнізон запорожців, зруйнував Кіш і знищив немало козаків. Тоді задунайці звернулися до турецьких властей з проханням виділити їм для Коша інше місце, куди б не досягали сили некрасівців.

Незабаром турецький уряд надав у розпорядження запорожців урочище Сеймени на правому боці Дунаю між Гірсовом (Хіршовом) і Браїлою. Там вони й заснували свій Кіш (1795–1803), який відповідно до султанського фірману повністю залежав від місцевих правителів-пашів, зокрема, підпорядковувався владі браїлівського назира. Як свідчать документи, згадуваному вже кошовому отаманові Якимові Гордовому вдалося зібрати до Сеймен чимало козацьких ватаг, розкиданих по всій дельті Дунаю та Північно-Східній Добруджі. У Сейменах козаки жили

не в куренях, а в землянках, тимчасових житлах. Їм не дозволялося будувати фортецю.

Військові сили запорожців Сейменського Коша були використані турецьким урядом для війни із заколотниками, які під керівництвом одного із султанських правителів — Пазван-оглу силоміць захопили місто Відин і встановили свою владу над північно-західними болгарськими землями. Кілька військових експедицій не змогли придушити заколоту, і тому турецький уряд змушений був надати Пазван-оглу звання паші й визнати його правителем Відинського пашалику (1799).

Участь задунайських запорожців у цих внутрішньо-турецьких чварах дорого їм обійшлася: вони втратили майже третину козаків і не змогли збудувати власного Коша. Тому турецькі власті дозволили їм повернутися в Катирлез і там відновити своє поселення. Про це А. О. Скальковський повідомляє так: «У липні 1803 року невідомо, чи за бажанням уряду, чи через місцеві незручності, козаки перейшли до гирла Дунаю, в урочище Гедерлес-Бугазі і, витіснивши старообрядців (російські втікачі), що там жили, розташувалися Кошем і зайняли на узбережжі Чорного моря всі зручні рибні лови». Тут запорожці швидко відновили своє кошове господарство.

Цікаві свідчення про долю задунайського Коша в Катирлезі подав полковник царської армії Іван Ліпранді, який у 1828 р. збирав розвідувальні відомості в Бесарабії про становище козаків за Дунаєм. «Запорожці, — писав він, — жили по Дунаю. Вони мали Січ свою на цій річці, в містечку Сеймени... Звідти ... фірманом (султана) були тереведені до берегів Чорного моря, в сусідство до не-

красівців. Їм відведені були землі, там вони побудували містечко, назвали його Едерлезом (від імені протоки) і заснували в ньому Січ. Проте міжусобна боротьба, що виникла в Турецькій імперії, не надовго лишила їх у новому місці. Пехлеван, що схилив до себе некрасівців, наслав їх на запорожців, які залежали від браїльського назира.

Здійснивши напад на Едерлез і розсіяні житла запорожців, некрасівці знищили і спалили Січ, багатьох порубали, інших розігнали. Деякі встигли врятуватися у Браїлу, деякі продовжували поневірятися у селах до Бухарестського миру (1812 рік)».

Таким чином, і другий козацький Кіш у Катирлезі (1803–1805) зруйнували некрасівці, які не бажали поступатися запорожцям зайнятими землями в дельті Дунаю і Північно-Східній Добруджі. Турецькі власті, намагаючись використувувати запорожців у власних інтересах, розпалювали їх ворожнечу з некрасівцями, роз'єднували сили козаків, аби вони не стали на перешкоді османському пануванню.

З початком ХІХ ст. не зазнала змін і геополітика Російської імперії. Як і раніше, вона спрямовувалася на Балкани, у володіння Турецької імперії, під контролем якої перебували протоки Босфор і Дарданели — двері до Середземного моря. Визривала чергова російсько-турецька війна (1806–1812). Вона розпочалася з масованого вторгнення царських військ під командуванням генерала І. І. Міхельсона в Бесарабію, Молдову та Волощину, які майже відразу, вже в 1806 р., були окуповані.

У той час близько 3000 задунайських козаків мешкало в Браїлівській окрузі, під Ізмаїлом та на островах дельти

Дунаю. Вони становили певну перешкоду для просування царських військ за Дунай. Кошовим отаманом у задунайців був тоді Гнат Коваль, який намагався об'єднати їх у боєздатний легіон. До нього першого й надіслав царський генерал Еммануїл Рішельє листа, у якому пропонував задунайським запорожцям перейти під владу Росії і від імені царя Олександра I обіцяв їм надати землі на Кубані, оголосити повну амністію, повернути права і привілеї. А 15 грудня 1806 р. головнокомандуючий молдавською армією генерал І. І. Міхельсон звернувся до всіх утікачів з Росії, що перебували у Бесарабії, Молдові й Волощині, з відозвою перейти на бік царських військ і обіцяв їм повну амністію. Е. Рішельє отримав наказ формувати з цих людей волонтерські полки. Йшлося також про відновлення козацької Січі, куди задунайці могли б повернутися всім товариством.

На пропозицію І. І. Міхельсона відгукнулося 1000 задунайських козаків. На початку 1807 р. вони відправили до Головної квартири царських військ у Бухаресті депутацію з чотирьох осіб — колишнього писаря Чорноморського козацького війська Івана Підлісецького, осавулів Романа Согучевського і Романа Циганка, значкового товариша Демка Чорнобая — для переговорів щодо виходу задунайських козаків з турецьких територій та їх майбутнього статусу. Тим часом у Кілії формувався волонтерський полк також переважно з числа задунайських запорожців. Свої загони привели сюди задунайські отамани Трохим Гайдабура та Іван Губа. У царських генералів та урядовців склалося враження, що, зрештою,

їм вдалося перетягти на свій бік задунайське козацтво й ослабити турецький опір на Балканах.

18 лютого 1807 р. від імені царського уряду генерал І. І. Міхельсон звернувся до задунайських козаків з відозвою, що дістала назву «маніфесту» й містила заклик до них взяти участь у війні проти Туреччини. Того ж дня І. І. Міхельсон підписав документ, що засвідчував повноваження писаря Івана Підлісецького, якому доручалося збирати козаків Чорноморського і колишнього Запорозького війська в Молдові, Валахії, Бесарабії та інших турецьких областях і формувати Усть-Дунайське Буджацьке військо. Останнє незабаром отримало й козацькі клейноди: стяг, пернач (булаву) і круглу печатку із зображенням прапора, хреста, місяця й сонця та написом по колу: «Печать (войска) Буджацкого Усть-Дунайского. 1807». Обов'язки кошового отамана у цьому війську поклалися на вище згаданого Івана Підлісецького, якому надавалося військове звання майора.

Указом Олександра I Військовій колегії від 20 лютого 1807 р. було затверджено статус Усть-Дунайського Буджацького війська. Воно складалося із 40 куренів, з яких 38 мали традиційні назви; а також додавалися два нових — Болгарський і Сербський. Старшини не обиралися козаками на раді, а призначалися царським командуванням. Перший кошовий отаман — Іван Підлісецький — виходець з польської шляхти, поміщик з Єлисаветградщини. За зловживання владою і знущання над козаками його було виключено з Чорноморського козацького війська. Другий кошовий отаман Хома Бучинський також не козацьких коренів. Він походив з чиновництва, «відзна-

чився» тим, що привласнював козацькі гроші й розтринькував військово майно.

У серпні 1807 р. в Усть-Дунайському Буджацькому війську налічувалося 1387 козаків, які були внесені до спеціально складеного «Списку». Однак задунайських запорожців записано лише 354 особи (25 %), решта — російські втікачі. Військо складалося з піхоти, кінноти і дунайської флотилії бойових човнів. Воно взяло участь у війні проти турецьких військ та задунайських козаків.

Утворення Усть-Дунайського Буджацького війська породжувало серед селян і міщан України численні чутки про відновлення на Дунаї козацької Січі, де не буде кріпацтва й засилля царських урядовців. Туди ринув потік утікачів від царської неволі — кріпосних і державних селян, міської бідноти, солдатів з армії, чорноморських козаків. Безсила зупинити цю людську масу, місцева влада зверталася до царського уряду по допомогу. Питання про втечі за Дунай постало в комітеті міністрів. Новий головнокомандуючий армією, яка діяла в Молдові, генерал О. О. Прозоровський писав, що втікачі прагнуть «перейти в цю нову Січ, щоб користуватися більшою волею і створити там збіговисько, подібне до того, що колись було на Дніпрі».

І тоді царський уряд вирішив ліквідувати Усть-Дунайське Буджацьке військо. Виконуючи царський припис (1807), його кошовий отаман Хома Бучинський, призначений на місце усунутого Івана Підлісецького, зібрав у табір під м. Галацем усть-дунайських козаків і наказав їм: «...Хай, куди хотять, на всі сторони йдуть, бо з нашого Запорожжя нічого не буде...» Частина усть-ду-

найців переселилася на Кубань і вступила до Чорноморського війська. А більшість їх повернулася до задунайського Коша під Браїлу або розійшлася по плавнях дельти Дунаю. Таким чином, наміри царського уряду щодо задунайців зазнали цілковитої невдачі.

Виснаживши свої сили у війні проти Франції (1805–1807), Російська імперія не змогла здолати Туреччину і змушена була укласти з нею Слободзейське перемир'я, що тривало із серпня 1807 до березня 1809 р. За цей час кошовий отаман Гнат Коваль зібрав розпорошені загони і ватаги задунайських козаків до Браїли. Коли воєнні дії відновилися, царські війська оволоділи фортецями Ісакчею, Тульчею, Бабадагом, Манчином. Браїла також була взята в облогу. 21 листопада 1809 р. турецькі війська, що її обороняли, підписали капітуляцію, за умовами якої залишили фортецю. Разом з ними до Рушука (Руса) в Болгарію відступили й задунайські козаки. Кошовим отаманом над ними був тоді Семен Калниболотський.

З фортецею Рушук пов'язані найзначніші події тієї війни: тут зазнали розгрому головні сили Туреччини, а сама фортеця була здобута царськими військами 15 вересня 1810 р. Тоді частина задунайських козаків (близько 300 чол.) потрапила в полон, і була відправлена на заслання в Сибір. Під вартою козаки дійшли до Курської губернії, а в цей час, 16 травня 1812 р., між Росією й Туреччиною було укладено Бухарестський мир, і полонених повернули в Україну: вони розійшлися по своїх домівках і розповідали людям про події за Дунаєм та про життя-буття задунайського козацтва.

За умовами Бухарестського мирного договору Російська і Турецька імперії встановили державний кордон по р. Прут та Кілійському гирлу Дунаю: Бессарабія і Буджак перейшли у володіння російського царя. Всі українські поселення на цих територіях опинилися під владою царської адміністрації, що знаходилася в Одесі. Отож, задунайські козаки, не бажаючи йти у царську неволю, мусили відступити до дельти Дунаю та в Північно-Східну Добруджу, що залишилися у складі Туреччини. Їхні оселі й промисли опинилися в безпосередній близькості з кордоном Російської імперії, урядовці якої так і не відмовилися від нав'язливої ідеї ліквідації задунайського козацтва.

Отаман задунайського Коша в Браїлі Семен Калниболотський звернувся до турецьких пашів (правителів) у Тульчині, Сулині й Бабадазі з проханням знову перевести задунайських козаків у володіння некрасівців, а останніх переселити з дельти Дунаю і Північно-Східної Добруджі в інші місця Турецької імперії. Однак місцеві правителі заявили про своє невтручання в міжусобну боротьбу запорожців та донців за землі. Тоді кошовий отаман спорядив козацькі загони для походу на некрасівців (1812). У цій збройній акції взяли участь і козацькі ватаги рибальських заводів, що діяли в дельті Дунаю. Некрасівці зазнали значних втрат, але свою територію відстояли. Щоправда, надалі вони виявилися неспроможними чинити збройний спротив задунайцям і, зрештою, поступилися їм землями в дельті Дунаю.

Наприкінці 1812 р. задунайські козаки залишили усім Кошем Браїлу й рушили човнами по Дунаю в напрямку

Катирлеза. Проте в Ісакчі їх застала рання й люта зима. Там вони мусили зимувати, терплячи голод і холод. У березні 1813 р., на великий піст, коли Дунай звільнився від крижаного панциря, козаки продовжили свій похід у дельту Дунаю і незабаром прибули в Катирлез, де вони вже двічі влаштовували свій Кіш. Спочатку задунайці мали намір заснувати там постійну Січ і почали було споруджувати водночас з куренями й православну церкву святої Покрови. Однак придатної землі для поселення й господарської діяльності багатьох тисяч людей у Катирлезі виявилось обмаль: навколо розкинулися лише неозорі плавні, болота, заливні землі й ліси. Тому запорожців приваблювали багаті землі Північно-Східної Добруджі, що прилягали до берегів р. Дунавця — південної гілки Георгіївського гирла Дунаю. Місцевість між Дунаєм і причорноморським лиманом Разелм (Разін) виявилася найзручнішою для заснування Січі та влаштування козацьких поселень з перспективою їх зростання. Однак на заваді цьому було те, що там знаходилися некрасівські села Сарикіой, Журилівка, Кчук-Кюстенжі та інші. Все ж після багатьох кривавих сутичок задунайські козаки вийшли на Дунавець, який і став останнім їхнім притулком за Дунаєм.

Облаштування Задунайської Січі почалося навесні 1814 р. Вона була збудована на правому березі р. Дунавець поблизу однойменних сіл Нижній і Верхній Дунавець, мала власний порт-причал для човнів та виходила водою до Георгіївського, Сулінського й Кілійського гирл Дунаю, берегів Чорного моря. Усе це забезпечувало задунайським козакам немалі стратегічні вигоди й певною

мірою гарантувало воєнну безпеку, а багаті землі Добруджі та угіддя дельти Дунаю сприяли розвиткові тут землеробства, скотарства, рибальства, всіляких промислів. На березі р. Дунавця Задунайська Січ проіснувала 14 років (1814–1828).

Територію розселення козаків Задунайської Січі умовно можна поділити на дві частини. Це, по-перше, поля та угіддя, якими безпосередньо володів Кіш: острови дельти Дунаю (Понтіс-Леті, Четал, Святого Георгія і Дранів), а також землі між Георгіївським гирлом Дунаю та річкою Топиця, яка впадала в лиман Розелм, і по-друге, місцевість у Північно-Східній Добруджі між Дунаєм і Чорним морем, що заселялася сімейними козаками й підлягала владі Коша Задунайської Січі (там вони жили в сусідстві з місцевим населенням — молдаванами, волохами, болгарами, греками, звільнялися від державних повинностей, але зобов'язані були служити у козацькому війську).

Загалом площа земель та угідь, що були у користуванні козаків Задунайської Січі, становила 250 тис. десятин (плавні, луки, ліси, озера, лимани, хліборобські лани). У річках і озерах водилася незліченна кількість риби (оселедці, осетри, білуга, сом, стерлядь, щука, короп, карась тощо), на островах — дуже багато дичини (олені, косулі, кабани, різні птахи). Задунайські землі, що простяглися від гір Беш-тепе на заході до лиману Разелм і річки Дунавець, являли собою справжній степ з чорноземними ґрунтами. На південь від Бабадагу оселилася більшість некрасівців, які не побажали перебиратися на береги Мармурового моря, де їм турецький уряд виділив землі.

Вони стали сусідами українських козаків-задунайців і надалі жили з ними в мирі й злагоді, навіть вступали до козацького війська. На захід від місця заснування Січі знаходилися стародавні генуезька і римська фортеці, вали й рови яких, відновлювані свого часу некрасівцями, а потім — запорожцями, стали фортифікаційними прикриттями козацького осередку з півночі й заходу.

В Коші Задунайської Січі перебувала військова залога — близько 10 тис. озброєних козаків, розписаних по куренях. А загалом адміністрації Коша підпорядковувалося не менш як 40 тис. козацького українського населення дельти Дунаю і Північно-Східної Добруджі. Зокрема, у дельті Дунаю знаходилися села Чатали Верхні (острів Понтіс-Леті), Сулін, Катирлез, Івонча, Карагурман, Горгова, Чатали Нижні (острів св. Георгія). Козацькі поселення в Північно-Східній Добруджі — між Георгіївським гирлом Дунаю і річкою Топця (впадала в лиман Разелм) — мали такі назви: Нижній Дунавець, Верхній Дунавець, Кишла, Сомова, Прислав, Каталуй, Пирлиця, Беги-Топе, Махмуди, Сармуси, Середьол, Каліка, Каругіль, Байбуджак, Каранделя, Сарікіой; на захід від р. Топця — Аджилар, а на південь від Бабадагського лиману — Єнісало.

Задунайська Січ з її землями і населенням користувалася в Турецькій імперії певною автономією та економічними пільгами. Турецькі урядовці-паші, які мали свої резиденції в дельті Дунаю і Добруджі, майже не втручалися в суспільне життя задунайського козацтва, але здійснювали нагляд за діяльністю старшин Коша та виконанням ними султанських приписів стосовно військо-

вої служби, зв'язками з урядовцями Російської імперії. Безпосередні стосунки з Кошем Задунайської Січі здійснював через спеціального урядовця — драгомана (перекладача) турецький паша в Тульчі, який мав на це повноваження від султана.

Землі, що відводилися султанськими фірманами (указами) у володіння Задунайської Січі та її населення в дельті Дунаю і Добруджі, звільнялися від державних податків із землеробства, скотарства та рибальства. Натомість задунайські козаки були зобов'язані допомагати турецькій армії військовою силою на випадок війни із сусідніми державами, а також у разі виникнення заколотів і визвольних повстань на терені османських володінь.

За військову службу турецький уряд видавав задунайцям «кормові гроші» — платню і продовольство («таїну»). Річна платня кошовому отаманові становила 3 тис. левів, курінному отаману — 400–600 левів, а на курінь — 1 200 левів. Крім того, в Задунайську Січ надсилалися борошно, зерно сочевиці, оцет, олія. Поряд з продовольством надходили й боєприпаси — порох і свинець. Під час воєнних походів кожний козак отримував по 6 левів на місяць і забезпечувався провіантом з турецьких складів. Військова повинність була особливо обтяжливою для задунайців, які називали її «даниною кров'ю». Турецькі воєначальники посилали козаків у найтяжчі бої з супротивниками султана. А це пригнічувало задунайців найбільше, адже доводилося проливати кров і платити киттям за зовсім чужу їм справу.

Суспільна організація козацької общини Задунайської Січі базувалась на традиціях колишнього Запорозжя.

Січ складалася з козацького Коша, де перебувала постійна військова залога й виборна адміністрація (кошові старшини), та округи — навколишніх поселень і слобід українських козаків-колоністів у дельті Дунаю і Північно-Східній Добруджі. Турки називали таких колоністів «райя», що означало господар. Користувалися цим терміном і козаки. Козацькі поселення й слободи перебували під військово-адміністративною протекцією Коша Задунайської Січі. Їхні мешканці поповнювали молодиками січове товариство, постачали йому одяг та продовольство. Неодружених козаків-воїнів, які перебували в Січі, турки іменували по-своєму — «яничарами», тобто людьми, призначеними виключно для війни.

Політична культура в Задунайській Січі, базуючись на давніх звичаях і козацьких традиціях, мала водночас і свої особливості, вироблені в складних умовах еміграції під владою Турецької імперії. Як і на Запорозжжі, козацький Кіш складався тут з 38 куренів, паланки — куреня, де жив кошовий отаман і містилася військова канцелярія, та титарні — куреня для духовенства Покровської церкви, що діяла на території Задунайської Січі від початку її заснування. Назви куренів, за традицією, відповідали запорозьким часів Нової Січі.

Головним органом козацької демократії в Задунайській Січі, як і на Запорозжжі, залишалася загальна військова рада всього товариства, де вирішувалися усі без винятку важливі питання січового життя. Вона скликала в будь-який час року при нагальній потребі, а її рішення були обов'язковими для всіх старшин і козаків.

Особливе значення для козацької громади мала елекційна (виборна) військова рада, на якій терміном на один рік обиралися кошові старшини: отаман, писар, осавул. Турецькі власті призначали свого драгомана (перекладача), який жив у Тульчі. Такі ради скликалися в Задунайській Січі щороку 1 жовтня у день престольного свята січової церкви — Покрови Богородиці. На них збиралися всі неодружені козаки. Одружені козаки-райя участі у виборах не брали. Церемоніал проведення елекційних рад був майже такий самий, як і на Запорозжжі. Спочатку в церкві відбувався молебень, після чого на майдані перед паланкою (житлом кошового отамана і канцелярією) козаки ставили стіл, накривали його дорогим килимом і розкладали на ньому хрест, євангеліє, хліб та всі військові клейноди: султанські грамоти, бунчук (дерев'яна палиця з прикріпленою позолоченою мідною кулею і китицею з кінського хвоста на вістрі), пірнач (шестопер, жезл) — срібна, мідна або залізна куля, насаджена на палицю довжиною 50–70 см., з вирізаними на поверхні шістьма вертикальними виступами-перами), топуз (довгий і масивний турецький кинджал). Ці регалії Задунайська Січ отримувала від турецького султана як знак визнання урядницьких повноважень обраних козаками старшин.

Учасник елекційних рад задунайський козак Ананій Коломієць розповідав історикові й етнографу Федорові Вовку в Катирлезі про деякі деталі проведення виборів старшин у Задунайській Січі, зокрема, кошового отамана: «...Кошовий поцілує євангеліє і хрест, і далі поцілує хліб і каже: “Спасибі вам, панове отамани, і вам, панове

військові, за хліб, за сіль і за панство... Я тепер не буду вам паном... вибирайте собі кого хочете..." Тоді козаки, як згодні, щоб він знову був, то уговорюють, а як не хочуть, то часом і скажуть: "Хоч би й хотів, то не будеш, пора вже другому бути!". Десять-п'ятнадцять чоловік кричать: "Того!", а з другої купи — "того!" Інший і сам не хоче, а другий хотів би, та збоку!.. Отак і стоїть галас, поки вже кого не виберуть... Ну, а там вже обід, гуляння!..»

Влада кошового отамана над товариством козаків не обмежувалася будь-якими канонами чи звичаями. Проте зловживання й авантюризм, аморальність козацького вожака, завдавання шкоди інтересам Січі ставали причинами того, що військова рада достроково скидала кошового отамана з посади й карала за злочини. Демократія тут виявлялася повною мірою.

За статусом турецьких державних урядовців, обраний на військовій раді кошовий отаман Задунайської Січі отримував звання двобунчужного паші, що підносило його авторитет серед місцевих пашів і сераксирів (військових).

На елекційних радах обиралися й писарі, що відали кошовою канцелярією й зберігали військову печатку, на якій було зроблено такий напис: «Начальник буткальських козаків, кошовий». Слово «буткал» — турецьке й означало неодружений, бурлака, голота. Кошова канцелярія вела листування з турецькою адміністрацією, видавала документи старшинам і козакам на виїзд за межі Задунайської Січі. До документів прикладалася печатка поряд з підписом кошового отамана.

Обраний на елекційній раді осавул відав справами озброєння козаків, забезпечення їх боєприпасами, одя-

гом, продовольством, а також займався навчанням молодиків військової справи тощо. На драгомана (перекладача) покладалися обов'язки перекладати султанські фірмани й листи місцевих пашів на українську мову, вести переговори з турецькими урядовцями, стежити за виконанням приписів властей. Ним міг бути лише турок, який володів українською мовою.

Султанський уряд намагався постійно контролювати дії козацтва. Для цього до старшин Коша був приставлений турецький урядовець. Його офіційні повноваження полягали у зборі «харачу» — податку з козаків, які займалися господарською діяльністю за межами «вольностей» (визначених земель), та в тлумаченні урядових розпоряджень і нагляді за політичною ситуацією в Задунайській Січі. Кошовий отаман безпосередньо підпорядковувався паші в Тульчі. Від столичних властей цей урядовець діставав звання козак-баші та мав повноваження в разі потреби втручатися в справи задунайського козацтва.

Так само щороку відбувалися й курінні військові ради. На них козаки обирали курінного отамана, хорунжого (значкового товариша) і кухаря. На першого з них покладалися адміністративні, військові, судові й господарські справи. Помічниками курінного отамана були хорунжий (у військових справах) і кухар (у господарських). Кожний курінь мав свій значок — невеликий за розміром прапор з кольорового сукна, на якому нашивалися білий півмісяць і шість зірок. У той же час турецький уряд не дозволяв Кошу Задунайської Січі мати власний прапор — козацьку корогву як символ військової доблесті.

Своєрідним було й судочинство в Задунайській Січі. Незначні порушення січових порядків і звичаїв розглядалися в куренях отаманами, які й виносили свій присуд щодо покарання винних. У козацьких селах судовими справами займалися громади та обрані ними отамани. Значні кримінальні злочини козаків або старшин розглядали кошовий отаман і військова рада. Система покарань включала в себе грошові штрафи, побиття палицями, смертну кару через повішення. Іноді козацькими судовими справами займалися турецькі паші в Тульчі. Як і на Запорозжжі, в Задунайській Січі особливо переслідувалися такі кримінальні злочини: зрада товариства, вбивства, грабежі («добич»), крадіжки, блуд тощо. До смертної кари засуджувались козаки, які втікали до Російської імперії або ходили «на добич» (грабувати місцевих господарів-козаків, молдаван, греків, волохів). В останні роки існування Задунайської Січі кара на смерть вилучалася з юрисдикції кошових отаманів та військових рад. Відповідні справи передавалася на розгляд турецьких пашів у Браїлі та Галаці. Однак козацьке товариство не завжди дотримувалося приписів султанського уряду.

У Задунайській Січі до товариства приймали чоловіків будь-якого соціального стану й національності (жінок туди не допускали). Однак турецький уряд з релігійних мотивів забороняв старшині записувати в козаки мусульман — турків і татар. Як і на Запорозжжі, прибулі особи інших релігій мали перейти у православне віросповідання.

А взагалі, за свідченням згадуваного вже Ананія Коломійця, втікачів приймали в січовики без зайвих формальностей і перешкод. При цьому чимало новачків-

козаків отримували інші прізвища, які вражають своїм гумором і вигадливістю: Лалим, Півторак, Костогриз, Люлька, Кінська-Шість, Машамба, Гайдабура та інші. Зміна прізвищ давала задунайцям можливість не видавати своїх товаришів на вимоги сусідніх держав.

Військова справа в Задунайській Січі не досягала такого високого рівня розвитку, як у Запорозькій, що стояла на сторожі кордонів України й вела постійні виснажливі війни проти татарських, турецьких, польських, російських та інших завойовників. Задунайці не мали ворожого оточення, яке б загрожувало безпосередніми нападами на їхню фортецю над Дунавцем та земельні володіння-вольності. Та власне й турецьких військ у безпосередній близькості до дельти Дунаю і Північно-Східної Добруджі не було.

Задунайська Січ не мала на озброєнні гармат, не тримала кінноти, а її військо складалося виключно з піхотинців. Навколо Коша не виставлялися аванпости і розвідувальна служба. На козацьких радах навіть не обирався обозний, який мав би опікуватися артилерією та постачанням військового спорядження. Турецькі власті пильно стежили за тим, щоб задунайці не порушували приписів султана та місцевих пашів стосовно заборони та утримання артилерії, спорудження оборонних валів навколо Січі, несанкціонованих походів тощо.

Якщо на вимогу султанського уряду задунайські козаки виступали у військові походи, очолював їх кошовий або наказний отаман. Курінні отамани ставали полковниками і залишалися на цих посадах до кінця воєнних дій. У походи споряджалася й похідна православна цер-

ква з священниками. Багаті козаки, які в селах займалися прибутковим господарством, при необхідності йти в похід могли наймати замість себе охочих людей з числа втікачів, що прибували з України за Дунай. Кошова старшина цього не забороняла. За порушення військової дисципліни і звичаїв (особливо пияцтво і грабежі) винні підлягали найсуворішому покаранню.

Задунайське козацьке військо, що налічувало не менш як 10 тис. воїнів, вважалось у той час неабиякою політичною силою на Балканах. Султанський уряд намагався використати його не лише проти Російської імперії, а й для придушення внутрішніх заколотів та національно-визвольних повстань поневолених Туреччиною народів.

Під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. спалахнуло визвольне повстання в Македонії, і султанський уряд кинув на його придушення козацькі загони. Тоді чимало задунайців, не бажаючи воювати з македонськими патріотами, влилося до Усть-Дунайського Буджацького війська.

У 1815 р. проти турецьких завойовників піднявся народ Сербії. І знову задунайські козаки виявилися втягнутими у братовбивчу війну. За наказом Стамбула вони змушені були здійснити похід через територію Болгарії на Сербію. Під м. Відином (Болгарія) козацький загін, споряджений кошовим отаманом Олександром Сухиною, на чолі з отаманом Поповичівського куреня Іваном брав участь у боях з повстанцями Карагеоргія. Це морально пригнічувало козаків. В одній з тогочасних українських пісень з болем говориться про те, що задунайці мусили

на вимогу турецького царя (султана) воювати з братами-християнами:

Під ним добре жити.

А за все добре, та одно не добре,

Що брат на брата бити!

Тим часом дедалі ширше й могутніше розгортався національно-визвольний рух у Греції. Напередодні великого повстання грецького народу проти панування Туреччини Задунайську Січ відвідав архімандрит Святогірського монастиря, що на горі Афон у Греції, Філарет. З амвону церкви святої Покрови він закликав козаків не воювати з християнами, які піднімаються на боротьбу за свободу, а краще повертатися на свою батьківщину — Україну. На заклик архімандрита відгукнулося близько 800 задунайців, які незабаром на 28 човнах відбули з Дунавця до Одеси. Там місцеві власті дозволили їм поселятися на хуторах, виділивши земельні ділянки для ведення господарства. Це несподіване переселення засвідчило непевність становища задунайців та ознаку політичної кризи в Задунайській Січі.

Щоб примусити козаків воювати проти повсталих греків, волохів, молдаван, болгар, сербів, македонців, турецькі урядовці не зупинялися перед насильством і репресіями. У травні 1821 р. намісник Бесарабії І. М. Інзов у листі до новоросійського генерал-губернатора О. Ф. Ланжерона писав: «Турки примушують некрасівців і запорожців йти проти греків, але оскільки вони не згоджуються, то турки вбивають їх, від чого багато тікають з родинами своїми на наш бік; трупами їх встелені гирла». Тільки під жорс-

токим примусом задунайські козаки діяли спільно з турками проти загонів етеристів над річкою Прутом у районі містечка Скулян, а близько 2-х тисяч осіб на чолі з кошовим отаманом Задунайської Січі Никифором Білугою воювали з повстанцями Тудора Владимиреску.

В наступні роки султанський уряд наказав задунайським козакам воювати проти повстанців безпосередньо на терені Греції — на островах Архіпелагу в Іонійському морі. У 1824 р. 700 задунайців, очолюваних кошовим Семеном Морозом, у складі турецького війська взяли участь в облозі грецької фортеці Миссолонги, розташованої на березі Іонійського моря. Під час повернення в Січ козаків спіткало велике нещастя: турецький корабель, на якому вони пливли, натрапив на міну, встановлену грецькими повстанцями, і затонув у Середземному морі неподалік порту Наварина (Пілоса), що знаходиться в бухті півострова Триполіс. Ця трагедія справила гнітюче враження на січове товариство, бо багато задунайців загинуло тоді в морі. У 1825–1826 рр., за часів кошових отаманів Гната Литвина і Василя Головатого, Задунайська Січ мусила виділити для походу в Грецію близько 1000 козаків. У 1826 р., за наказом султана, 200 задунайців було відправлено до Стамбула на військові кораблі, що також мали діяти проти повсталих греків. Січовий священик Лук'ян Куліш з гіркотою говорив тоді козакам, що їхня церква «уся в золоті, а по вікна в крові християнській». Це були чи не найтяжчі роки в усій нещасливій історії Задунайської Січі на чужині.

Остаточне улаштування Задунайської Січі над р. Дунавець, розселення сімейних козаків на значній навко-

лишній території сприяли тому, що султан Туреччини своїм фірманом (грамотою) закріпив за Кошем і підвладним йому населенням землі в дельті Дунаю і Північно-Східній Добруджі — близько 500 квадратних верст. Сучасник тих подій — запорожець Микита Корж у спогадах, записаних істориком А. О. Скальковським, свідчив, що турецький уряд дозволив запорожцям поселитися «в гирлі Дунаю, поблизу Чорного моря на кращій і вигіднішій землі, придатній для рибальства і полювання». Ця благодатна земля годилася й для землеробства та скотарства. На ній тоді проживало не менш як 50 тис. осіб, переважно українців, які освоювали нові землі й показували високу культуру господарювання.

В економічному житті задунайських козаків збереглися традиційні форми господарювання, що склалися в Новій Січі та підвладних їй паланках Південної України: рибальство, мисливство, землеробство, скотарство, торгівля. До нових господарських явищ можна віднести дедалі частіший перехід козацтва до землеробства і скотарства, які приносили постійний прибуток, розвиток підприємництва і приватної власності, використання в господарствах найманої праці прийшлих з України людей, практикування заробітків як важливих засобів для прожиття, дальший поділ козаків на багатих (дуків, райя) і бідних (голоту, сірому).

Січове товариство поступово втрачало виключно військовий корпоративний характер, орденську замкненість і набувало форм виробничо-господарської асоціації. Завдяки масовій міграції за Дунай селян і міщан з України в дельті Дунаю та Північно-Східній Добруджі з'явилися

численні села і слободи сімейних козаків, які приписувалися до куренів Коша й займалися виключно господарством і промислами.

Задунайці, які господарювали у селах і слободах, розвивали переважно землеробство та скотарство. У самій Січі головним заняттям козаків залишалося рибальство й мисливство, які давали найбільше прибутків і засобів для існування козацького товариства. Головною економічною асоціацією тут був курінь. Майже всі 38 куренів мали власні общинні рибальські заводи (артілі) із спільними неводами і ятрянми, а прибутки від риболовлі ставали загальною власністю січовиків. На рибальських заводах, що становили економічне ядро, навколо якого групувалися ватаги козаків-рибалок, працювали усі козаки по черзі. У придунайському місті Галаці вони купували на ринках дерев'яні бочки та кам'яну сіль для засолювання оселедців, яких виловлювали в Кілійському і Сулінському гирлах Дунаю. Щоправда, їхній спосіб соління оселедців цінився на ринках Європи дещо нижче, ніж голландський.

Рибальські заводи створювали й одружені козаки за межами Коша. Вони були власністю козацьких громад. Однак тоді ж почали з'являтися й приватні заводи, що належали заможним козакам. Як правило, третина їх прибутку залишалася господарям, а дві третини — розподілялися між робітниками-пайщиками. Соціально-економічні відносини там базувалися на кооперативних засадах, а не визиску робітників.

Продукція рибальських заводів не лише задовольняла власні потреби козаків, а й поставлялася на ринки. Вони

торгували нею в Галаші, Ізмаїлі, Браїлі, Рені, Кілії, причорноморських містах Туреччини та Болгарії (через козацький порт Сулін), маючи від цього значну вигоду.

Помітне місце в прибутковій економіці Задунайської Січі посідало полювання на дичину. Дельта Дунаю буквально кишіла різноманітним звіром і птаством: там водилися олені, косулі, дикі кабани, вовки, лисиці, лосі, дикі гуси та качки, пелікани тощо. Полювання велось за допомогою вогнепальної та холодної зброї, капканів, сіток, сілець та інших пристроїв. Цим прибутковим промислом козаки займалися переважно в осінньо-зимовий час. Продукція мисливства використовувалась як для власних потреб, так і на продаж.

На території Задунайського Коша діяв шинок, де вільно продавалися спиртні напої (горілка, вино, мед, пиво тощо), виготовлені козаками — знавцями технології. Уродріб цю продукцію місцевого промислу реалізовували самі січовики: по черзі 4 особи від кожного куреня щодня торгували нею в шинку. Оптовий продаж значної кількості спиртних напоїв нерідко здійснювався через євреїв-відкупників, які навідувалися до Коша з Болгарії, Волощини, Молдови і навіть з більш віддалених країн. Прибуток від торгівлі спиртним повністю йшов на потреби Коша, тобто всього січового товариства.

Незаможні козаки Задунайської Січі масово наймалися на роботу до власників рибальських заводів та місцевих господарів-райя: сіяти, орати, жнивувати, косити трави, доглядати худобу тощо. За свою працю вони отримували від господарів платню й харчування. Нерідко бідніші задунайці в пошуках заробітку відправлялися за

межі січових володінь. Отримавши від кошового отамана письмові дозволи (паспорти), вони поодиночі чи групами прямували до Туреччини та підвладних їй країн — Молдови, Волощини, Болгарії, Македонії, Сербії.

Існувало в соціально-економічному житті Задунайської Січі й таке малопривабливе явище, як вихід частини козаків «на добич» (розбій). Добичники нападали на заможних райя (господарів) і власників рибальських заводів, відбирали в них гроші й цінності. Не минали вони й турецьких, валаських, молдавських чи болгарських багатіїв, що викликало серйозні конфлікти між турецькими урядовцями та січовою старшиною Коша. Розбійництвом займалися ватаги козаків, яких штовхали на такий шлях не лише бідність і нестатки, а й традиційне запорозьке молодецтво. Кошові старшини категорично забороняли добичництво й суворо карали за нього, засуджуючи винних козаків до побиття киями, а то й до смерті. Однак повністю припинити розбій вони не могли. Добичництво стало частиною соціально-економічних відносин козацької громади.

Задунайська Січ над річкою Дунавцем знаходилася в надзвичайно мальовничій місцевості дельти Дунаю, яка була дещо схожою на Запорожжя. Аналогії з історичною батьківщиною простежувалися і в об'єктах архітектури. Так, курені, в яких постійно жили козаки, нагадували звичайні українські хати, поділені сіньми на дві половини з трьома вікнами в ряд у кожній з видом на південь, а причілками — на захід і схід. У сінях знаходилися піч та казани, в яких кухар готував козакам їжу. В обох половинах куреня устатковувався піл з дерев'яних дошок

для відпочинку, а під вікнами — довгий стіл, дерев'яні лавки для сидіння. На стінах розвішувалася зброя — мушкети, пістолі, шаблі, кинджали, на покуті — ікони. Біля кожного куреня прибудовувалися комори для господарських речей і продуктів, а також знаходилися невеликі ділянки землі під городами і садками. Як і на Запорозжжі, курені задунайців вмішали сотню і більше людей. Стіни споруджувалися з лози, чамуру (глини) або дерев'яних колод, дахи вкривалися очеретом.

Виборні кошові старшини проживали в окремій хаті, яку називали паланкою. Краще помешкання в ній відводилося для кошового отамана, дещо скромніші — для писаря і осавула. У паланці містилася також канцелярія Коша. До неї прибудовувалися комори, конюшня і погріб. Уся будівля огороджувалася штахетом.

Титарня — окрема хата для проживання в ній священника і всього церковного причту — дяка, пономаря та інших священнослужителів. Там же зберігалася частина церковного начиння, одяг, різний посуд.

У паланці й титарні були влаштовані власні кухні, де поралися козаки-кухарі.

Побут задунайців органічно поєднував національні українські традиції з турецькими, молдавськими, валаськими, болгарськими елементами, тобто ніс у собі ознаки впливу тих народів, в середовищі яких їм доводилося тривалий час проживати. Це стосувалося одягу, асортименту страв козацької кухні, посуду та інших побутових сфер. Особливо істотні зміни сталися в зовнішньому вигляді та одязі козаків.

Як правило, задунайці носили широкі штани, вправлені в халяви чобіт, синій або червоний суконний капран з овечої вовни (вид свити — довгого піджака), підперезаний червоним поясом, на голови одягали сірі або чорні смушеві шапки. Замість чобіт іноді використовували панчохи й турецькі черевики із задраними носками.

Старшини мали значно кращий одяг. Як повідомляє сучасник — козак Ананій Коломієць, кошовий отаман носив розшиту позументами турецьку куртку (елек) без рукавів, капран з червоного сукна, сині шаровари з тонкого сукна, підперезані персидським поясом, чоботи з широкими халявами, шаблю з дорогоцінною оправою.

Звичайно, єдиної форми одягу в задунайських козаків не існувало, а тому кожний одягав те, що зміг купити за свій заробіток або здобути під час походів як трофей.

Однак нерідко задунайці хизувалися не так гарним одягом, як дорогою зброєю та дивовижними люльками. Ананій Коломієць розповідав: «Був хоч якийсь обідраний, а зброя дорога і хороша!.. Люльки було запорожці обковували ... червінцями-тинфами, а сам без чобіт п'ятами світить...» Матеріальні нестатки для багатьох козаків компенсувалися вірою у своє високе покликання воїна.

Ностальгія за рідною вітчизною — Україною, тяжкі поневіряння на чужині, невдоволення рядом моральних факторів своєї залежності від османських правителів, невлаштованість особистого життя, — все це негативно позначалося на психології задунайського козацтва. Можливо, тому й свої нещастя, біди, сум, горе козаки намагалися втопити в горілці. Пияцтво в задунайців, як і запорожців, було невід'ємним атрибутом їхнього побуту

і навіть вважалося за молодецтво. Тяжко здобути на заробітках гроші козаки нерідко цілком витрачали на горілку, щоб якось зігріти свої душі. Кошові старшини не стримували пияцтво, як соціальне лихо. До того ж торгівля спиртними напоями в січовому шинку давала Кошу не менше 40 тисяч левів щорічного прибутку. Лише під час воєнних походів козакам суворо заборонялося пити: там вони, нерідко під страхом смерті, musiли дотримуватися тверезості й коритися дисципліні.

Проте пияцтво було чи не єдиною істотною негативною рисою характеру й побуту частини задунайців. Не воно визначало справжнє соціальне обличчя козацької общини. То ж не випадково, всі історичні джерела й спогади сучасників свідчать про те, що для задунайського січового товариства характерними були високі моральні якості, духовність, освіченість, політична культура.

Козаки-задунайці відзначалися особливою релігійністю і набожністю, дотримувалися православних обрядів і свят. Як уже мовилося, на території Коша діяла православна церква Покрови пресвятої Богородиці Діви Марії — однокупольний дерев'яний храм. Були у задунайців і похідні церкви. У релігійному відношенні Задунайська Січ зберігала повну незалежність: козаки самі обирали собі священика на раді, а їх рукопокладення здійснювали молдавські православні архієреї — митрополити, що перебували в м. Яссах. У ті часи яським митрополитом був Гавриїл, за національністю українець.

Настоятелі січової церкви користувалися непорушним авторитетом серед козацького товариства. Так, священик Лук'ян Куліш у своїй церковній проповіді суворо пос-

тавив на вид тій частині січового товариства, яка вела розбійницький спосіб життя — ходила «на добич». Спроба кошового отамана Михайла Литвина зробити пастирю зауваження за надто суворий і різкий тон його проповіді скінчилась тим, що отаманові самому довелося вислухати гіркі докори за послаблення дисципліни у війську й негідну поведінку багатьох січовиків, які ганьбили козацькі звичаї і славу.

Значний вплив на суспільне й духовне життя Задунайської Січі справляли православні монастирі Молдови і Греції. Чимало задунайських старшин і козаків ставали ченцями православного Мирполянського монастиря в Молдові, де вони закінчували своє життя в молитвах Богові. Зокрема, там доживали свого віку кошовий отаман Михайло Литвин та останній священник Покровської церкви Іустин. Нерідко задунайські січовики й старшини ходили на богомілля на Святу Гору — Афон у Грецію, де частина їх постригалась у ченці православних монастирів, жертвуючи на них значні кошти.

В цілому духовне життя і культура козацтва Задунайської Січі спиралися на давні запорозькі традиції. Водночас вони відзначалися й певними особливостями, що з'явилися внаслідок впливу зарубіжного середовища, творчого засвоєння культурних елементів, запозичених від молдавського, валаського, болгарського та інших балканських народів. У свою чергу українське козацтво несло їм свої культурні надбання.

Українські народні, особливо запорозькі козацькі пісні, думи та перекази супроводжували задунайців у походах, на святах, у щоденному побуті й праці. Крім

того, саме життя спонукало їх до створення власних пісень — своєрідного і неповторного феномену у вітчизняній культурі. Історик та етнограф Федір Вовк зібрав серед української людності дельти Дунаю і Добруджі близько 70 таких творів. Вони відображали нелегке життя задунайських козаків за межами батьківщини, їхню тугу за рідним краєм, що знемагав під п'ятою російських імператорів, оспівували бойові подвиги задунайців, передавали їхнє небажання воювати за інтереси турецьких загарбників на Балканах, містили прокляття на адресу цариці Катерини II за зруйнування Запорозької Січі. Задунайські козацькі пісні відзначалися особливим ліризмом. Вони увійшли до золотого фонду усної творчості українського народу. Взірцем таких творів може служити пісня «Їхав козак за Дунай».

В Задунайській Січі певного поширення набула освіта. За даними одеського ученого А. Д. Бачинського, грамотність серед задунайських козаків у 1809 р. досягала 5–6 відсотків. Цей рівень був досить високий, як для того часу. Зазначимо, що такий відсоток грамотності серед селян Чернігівської, Полтавської і Херсонської губерній зафіксовано статистикою значно пізніше — лише у 80-х роках XIX ст.

Де ж здобували освіту задунайські козаки? Як свідчать історичні джерела, в самій Січі при Покровській церкві існувала школа, в якій діти (хлопчики) сімейних козаків навчалися грамоти та співу. Зокрема, школярі співали під час богослужінь у церковному хорі. Школою (до речі, у ній навчалися грамоті усі бажаючі козаки) опікувалися кошовий писар і священник, які дбали про на-

вчання дітей та їх побут. Крім того, освіту козацькі діти здобували в православних монастирях.

У Коші Задунайської Січі була власна бібліотека, якою відав писар в паланці. Вона складалася з книжок і рукописів переважно духовного та історичного змісту. Там, зокрема, були рукопис анонімної «Історії Русів або Малої Росії», а також перше видання кількох розділів знаменитої «Енеїди» І. П. Котляревського. Книжками міг користуватися кожен козак, який умів і хотів читати. Козаки, більшість яких грамоти все ж не знали, дуже любили слухати читців книг, заохочуючи їх до голосного читання вином та різними подарунками.

Консолідація сил задунайського козацтва з утворенням постійного Коша на р. Дунавець спричинилася до збільшення потоку переселенців — селян і міщан з України за Дунай, на вільні землі, під козацьку юрисдикцію і протекцію. В останні півтора десятиріччя свого існування (1814–1828) Задунайська Січ переживала період політичного й економічного піднесення, систематично поповнювалась тисячами людей, що прагнули до свободи й незалежності.

Прикордонні застави царських військ у Бессарабії і Новоросії виявились неспроможними перешкодити цій масовій еміграції. Задунайська Січ з її демократичним устроєм стала обітованою землею для приниженого й знедоленого люду, поневоленої Російською і Австрійською імперіями.

Здійснюючи експансіоністську загарбницьку політику на Балканах, російський уряд докладав немало зусиль до того, щоб ізолювати й, зрештою, ліквідувати Задун-

найську Січ, яка стояла на перешкоді його планам. З цією метою серед задунайців розповсюджувалися царські маніфести із закликами повертатися на батьківщину, засилалися агенти для відповідної агітації, влаштовувалися на півдні Бессарабії поселення для тих, хто повертався з-за Дунаю. Їм обіцяли земельні наділи, всілякі пільги і райське життя.

Тим часом у Задунайській Січі наростали соціальні суперечності й політична нестабільність. Там поступово утворилися дві партії — заможна, що складалася з розбагатілих січовиків та сімейних господарів (райя) і сіроми — козаків, які не мали ніякого багатства й здобували собі кошти на прожиття тяжкою працею в наймах і на рибних заводах. Заможні задунайці прагнули спокою і міцної стабільної влади, яка б забезпечувала їм можливість успішного господарювання. Тому вони підтримували думку про повернення в Російську імперію, що обіцяла переселенцям землю і численні пільги. Козацька ж біднота залишалася відданою давнім запорозьким традиціями і не хотіла повертатися в панську неволю. Про розкол серед задунайців було відомо царським урядовцям, які намагалися не упустити нагоди, щоб використати ці суперечності у власних політичних цілях.

У 1827 р. градоначальник Ізмаїла генерал С. О. Тучков звернувся до кошового отамана Задунайської Січі Василя Незамаївського з листом, у якому повідомляв про наближення нової російсько-турецької війни і радив козакам завчасно залишити турецькі володіння й перейти у підданство російського царя. Тоді ж кошовий зібрав курінних отаманів і старшин на раду. Думки її учасників

розділилися: кошовий отаман і більшість курінних отаманів та старшин не виявили бажання повертатися під владу Російської імперії. Але частина старшин на чолі з отаманом Платнирівського куреня Йосипом Гладким схилилася до цього. Суперечності серед січовиків загострювалися.

На свято Покрови 1827 р. у Задунайській Січі відбувалася військова елекційна рада. Напередодні кошовий отаман Василь Незамаївський заявив: «Нехай хто заводив Січ, той і виводить, а я не буду виводити... багато народу запропастимо — турок виріже». На раді він рішуче відмовився від отаманства, і кошовим було обрано Йосипа Гладкого (1789–1866) — вихідця з козаків Полтавщини (с. Мельники Золотоноського повіту), де він залишив дружину й трьох дітей, заможне на ті часи господарство. Його підтримували переважно прийшли селяни та міщани, які за Дунаєм розбагатіли, мали прибуткові господарства, рибні заводи, вели вигідну торгівлю тощо. Вони майже не зазнали впливу волелюбних запорозьких традицій, а до того ж, відчуваючи ностальгію за покинутою батьківщиною, повірили в правдивість обіцянок царських урядовців щодо майбутнього блискучого влаштування життя на терені Бесарабії. Колишній бондар Йосип Гладкий мріяв про багатство й нагороди та не дбав про долю задунайців, хоча, слід визнати, користувався серед них повагою за хоробрість і розум.

Очоливши Кіш, Йосип Гладкий зав'язав листування з генералом С. О. Тучковим і поступово готував козаків до переходу у володіння Російської імперії та ліквідації Задунайської Січі на догоду царським сановникам. Над

козацьким гніздом за Дунаєм збиралися чорні хмари, які несли йому смертельну небезпеку.

Нова російсько-турецька війна, що розпочалася 14 квітня 1828 р., внесла корективи в обстановку на Балканах, які стали головним театром бойових дій. Великий візир Туреччини за наказом султана вимагав від керівництва Задунайської Січі, щоб воно направило до Сілістрії (фортеця на правому боці Дунаю в межах Болгарії) для військових потреб 13 тисяч козаків-задунайців. Однак сформувати таке військо кошовому отаманові не вдалося, оскільки охочих воювати не виявлялося. Лише після третього султанського фірману Йосип Гладкий, який уже готувався до переходу під російську протекцію, мусив зібрати 2 тис. козаків і привів їх до Сілістрії. Цим самим він, як то кажуть, убивав двох зайців: по-перше, виконував султанський наказ, і, по-друге, позбавлявся небажаних для себе опонентів. Адже більшість цих козаків не мала бажання повертатися під царську владу, а тому перебувала в опозиції до задумів кошового, чим, звичайно, могла перешкодити їх здійсненню.

Про вихід Коша Задунайської Січі в межі Російської імперії Йосип Гладкий, як уже мовилося, вів переговори з царськими урядовцями ще до початку війни. Тепер же, коли вона йшла, зносили його з російським командуванням набували стратегічного значення: задунайські козаки, які добре знали місцевість дельти Дунаю і Добруджі, мали стати провідниками для царських полків при форсуванні ними Дунаю та просуванні до Сілістрії — місця зосередження головних сил турецької армії.

Приготування до виходу Коша з Дунавця здійснювалися в обстановці глибокої таємності із застосуванням різних тактичних хитрощів. У Сілістрії кошовий Йосип Гладкий заявив візирю про свій намір повернутися в Січ і продовжувати збирати козаків, розпорошених у плавнях дельти Дунаю та в Добруджі, з тим, щоб при наближенні бойових дій до території козацького Коша перевезти всіх задунайців човнами через Георгіївське гирло Дунаю і Чорне море до Андріанополя і там шукати нове місце для заснування Січі. Цією вигадкою вдалося приспати пильність турецьких властей, які повірили кошовому отаманові й не послалили нагляду за станом справ у Задунайській Січі.

Погожого весняного дня 9 травня 1828 р. кошовий отаман Йосип Гладкий та його одnodумці-старшини з кількома сотнями задунайських козаків, забравши церковний престол, образи, військові клейноди, канцелярський архів, рушили на човнах по Георгіївському гирлу Дунаю в бік Чорного моря. Дізнавшись про вихід задунайців усього Коша з турецьких володінь, до них приєдналися жителі сіл Верхнього Дунавця (Райя) і Карагурмана, а також чимало козаків, які в той час ловили рибу в гирлах та озерах дельти Дунаю. Оскільки війна не тривала ще й місяця, турецький флот не встиг навіть заблокувати дунайські гирла (Георгіївське, Сулінське і Кілійське). Тому флотилія задунайців у складі 68 човнів, завантажених переважно людьми загалом близько 1 000 душ, половина з яких були задунайські козаки, а решта — жінки та діти) і незначним домашнім скарбом безперешкодно вийшла в Чорне море й за дві доби — о 4-й

годині дня 11 травня — прибула до Кілії. Там козацьку депутацію на чолі з Йосипом Гладким прийняв російський комендант Кілійського гирла. Він і видав їй дозвіл на прохід човнами до Ізмаїла, де перебував генерал-майор С. О. Тучков — градоначальник і завідуючий закордонними справами російської армії, головний організатор агітаційно-розкладницької роботи в Задунайській Січі. Там же в Ізмаїлі, куди задунайці прибули 13 травня, старшини і козаки присягнули на підданство Російській імперії, передавши царським урядовцям січові клейноди і регалії — бунчук, пернач кошового отамана, печатку, прапори, султанський фірман про затвердження кошового отамана. Все це означало, що Задунайська Січ фактично і юридично перейшла під владу й протекцію Російської імперії.

З 14 травня 1828 р. всі прибулі з-за Дунаю перебували в карантині м. Ізмаїла, а 20 травня сюди пожалував сам імператор Микола I, щоб зустрітися з кошовим отаманом, старшинами та козаками-задунайцями. За свідченням газети «Одесский вестник» від 23 травня 1828 р., «монарх отаману цих вихідців пожалував золоту медаль із своїм портретом. Милість государя-імператора викликала в запорожців почуття найширшої подяки. Вони поклялися служити Росії із старанністю і вірністю проти всіх її супротивників». Тоді ж імператор офіційно оголосив «прощення» усім запорожцям, які покинули царську державу й пішли служити султанові Туреччини: «Бог вас прощає, вітчизна прощає і я прощаю».

Тим часом царські війська готувалися до форсування Дунаю поблизу Ісакчі й Сатунова. 27 травня 1828 р.

задунайці на чолі з кошовим отаманом допомогли їм своїми човнами переправитися на правий берег ріки. Після цього вони провели підрозділи російської армії до Тульчі, Сілістрії та інших турецьких фортець і сприяли здобуттю їх, за що отримали царські нагороди.

Трагічна доля спіткала задунайських козаків і населення, що залишалися в дельті Дунаю і Північно-Східній Добруджі після відходу Коша. Як тільки по краю рознеслася звістка про те, що кошовий отаман зі своїми прибічниками і частиною задунайських козаків разом з родинами рушив назустріч царським військам у Кілійське гирло Дунаю, в колишній козацькій республіці почалася паніка: люди, боячись помсти з боку турків, ховалися в плавнях, намагалися втекти від розправи на човнах, готувалися до оборони, шукали захисту в місцевого населення. Один із свідків цих подій — задунайський козак, у якого в ті дні загинув батько, пізніше розповідав, що коли «турки дізналися про зраду Гладкого і перехід його з частиною козаків до Росії, то набігли з різних місць і почали різати запорожців, де тільки їх зустрічали. Убивали з великою жорстокістю всіх, хто траплявся їм під руки, порятунку не було нікому, кров лилася рікою. Відчайдушні зойки, несамовиті крики і голосіння не спиняли диких бузувірів. Нешасні запорожці проклинали Гладкого, з вини якого була їм ця загибель». Тоді загинуло понад 1 000 козаків, а також дітей і жінок. Лише наближення царських військ примусило турків припинити терор і тікати. Та вони встигли пограбувати й спалити Задунайську Січ над Дунавцем.

Феномен тривалого існування Задунайської Січі за межами України важко переоцінити. В турецьких володіннях, серед населення Бесарабії, Молдови і Волошини, українські козаки, вихідці з легендарного Запорозжя, вистояли і зберегли його славні традиції, державно-політичну та військову організацію, економічну общину. Задунайська Січ, попри всі негативні моменти, пов'язані з її існуванням під протекторатом Туреччини, послужила своєрідним мостом дружби та історичних зв'язків українського народу з народами Балканського півострова.

Історична діяльність козацтва Задунайської Січі дістала своє відображення в українських народних піснях, думах і переказах. Вона стала основою для створення талановитим композитором і співаком С. С. Гулаком-Артемівським першої української національної опери «Запорожець за Дунаєм» (1862 р.). У 1990 р. перша українська Задунайська експедиція Державного історико-культурного заповідника на о. Хортиця відвідала історичні місця Задунайської Січі в Тульчинській області сусідньої Румунії. На території села Верхній Дунавець її учасники встановили і освятили пам'ятний знак, що вказує на місце розташування Задунайської Січі. В сучасному селі Верхній Дунавець налічується понад 100 дворів, де живуть переважно українці — спадкоємці задунайських козаків, діє православна Покровська церква, названа так на честь колишньої козацької. Задунайські українці понад 200 років зберігають свою мову, культуру, традиції.